

برنامه ریزی مشارکتی

دکتر مصطفی طالشی محمد عفتی

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار	یازده
هدف کلی و یادگیری درس	دوازده
فصل اول. مفهوم و مبانی نظری مشارکت.....	۱
هدف کلی.....	۱
هدف‌های یادگیری.....	۱
مقدمه.....	۱
۱-۱ تعاریف متداول مشارکت.....	۲
۲-۱ دیدگاه‌های موجود درباره مشارکت.....	۵
۱-۲-۱ دیدگاه اندیشمندان اجتماعی در مورد مشارکت.....	۷
۳-۱ سوابق مفهومی مشارکت.....	۱۸
۴-۱ هدف‌های مشارکت.....	۲۱
۵-۱ فرایند مشارکت مردم.....	۲۲
۶-۱ انواع مشارکت.....	۲۴
۱-۶-۱ انواع مشارکت بر حسب چگونگی عضویت.....	۲۴
۲-۶-۱ انواع مشارکت بر حسب موضوع.....	۲۵
۳-۶-۱ انواع مشارکت بر حسب سطوح فضایی.....	۲۸
خلاصه.....	۳۰
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول.....	۳۱
فصل دوم. مفهوم برنامه‌ریزی مشارکتی.....	۳۳
هدف کلی.....	۳۳
هدف‌های یادگیری.....	۳۳

۳۳	مقدمه.....
۳۴	۱-۲ مفهوم برنامه و برنامه‌ریزی.....
۳۵	۲-۲ جایگاه مشارکت در برنامه‌ریزی.....
۴۱	۳-۲ اصول برنامه‌ریزی مشارکتی.....
۴۳	۴-۲ مراحل برنامه‌ریزی مشارکتی.....
۴۶	۵-۲ تفاوت‌های برنامه‌ریزی مشارکتی و غیرمشارکتی.....
۴۷	۱-۵-۲ عناصر برنامه‌ریزی مشارکتی.....
۴۸	۶-۲ جایگاه زنان در برنامه‌ریزی مشارکتی.....
۵۱	۶-۲ عوامل و موانع مشارکت جوامع محلی.....
۵۷	۷-۲ مزیت‌ها و معایب مشارکت.....
۵۹	۸-۲ نقدی بر نظام برنامه‌ریزی در ایران با رویکرد مشارکتی.....
۶۹	خلاصه.....
۷۰	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم.....
۷۳	فصل سوم. فنون برنامه‌ریزی مشارکتی.....
۷۳	هدف کلی.....
۷۳	هدف‌های یادگیری.....
۷۳	مقدمه.....
۷۴	۱-۳ روش ارزیابی مشارکتی (P. R. A).....
۷۵	۲-۳ تعریف روش ارزیابی مشارکتی روستایی (P. R. A).....
۷۷	۳-۳ سیر تکاملی روش ارزیابی مشارکتی.....
۸۰	۴-۳ اصول روش ارزیابی مشارکتی روستایی.....
۸۲	۱-۴-۳ مزایای به‌کارگیری روش P. R. A.....
۸۲	۲-۴-۳ نقش پژوهشگران به‌عنوان تسهیل‌گر.....
۸۳	۳-۴-۳ پیش‌شرط‌های موفقیت روش ارزیابی مشارکتی.....
۸۶	۴-۴-۳ اعتبار و روایی روش ارزیابی مشارکتی.....
۸۶	۵-۳ تکنیک‌های روش ارزیابی مشارکتی P. R. A.....
۸۸	۱-۵-۳ مصاحبه نیمه‌سازمان‌یافته.....
۸۸	۲-۵-۳ مشاهده مستقیم و سازمان‌یافته.....
۸۹	۳-۵-۳ ترسیم نقشه اجتماعی روستا.....
۸۹	۴-۵-۳ ترسیم نقشه تاریخی روستا.....
۹۰	۵-۵-۳ ترسیم نقشه منابع روستا.....
۹۰	۶-۵-۳ مدل‌سازی روستا.....
۹۰	۷-۵-۳ تهیه مقطع عرضی.....
۹۱	۸-۵-۳ خط زمان.....
۹۱	۹-۵-۳ نمودار فصلی.....
۹۱	۱۰-۵-۳ فعالیت‌های روزمره.....
۹۱	۱۱-۵-۳ رتبه‌بندی.....

۹۲.....	۱۲-۵-۳ تحلیل معیشت (رتبه‌بندی از نظر ثروت).....
۹۳.....	۱۳-۵-۳ تصویر آینده (گفت‌وگو دربارهٔ رویاها).....
۹۴.....	۱۴-۵-۳ تحلیل نهادی (دیاگرام ون) Wenn diagram.....
۹۵.....	۱۵-۵-۳ نمودار جریان (Flow Diagram).....
۹۵.....	۱۶-۵-۳ تجزیه و تحلیل درخت مشکل (Problem Tree Analysis).....
۹۶.....	۱۷-۵-۳ کشف راه‌حل‌های جایگزین.....
۹۶.....	۱۸-۵-۳ تجزیه و تحلیل تفاوت‌ها.....
۹۶.....	۱۹-۵-۳ جمع‌آوری کارت.....
۹۶.....	۶-۳ شناخت نقاط قوت و ضعف روش ارزیابی مشارکتی روستایی.....
۹۷.....	۷-۳ تجربیات تحقیق با استفاده از روش ارزیابی مشارکتی.....
۱۰۰.....	۸-۳ ارزش‌یابی مشارکتی (PE).....
۱۰۵.....	۹-۳ نقش تسهیل‌گری و ارتباط آن با برنامه‌ریزی مشارکتی.....
۱۰۸.....	۱-۹-۳ توجیه مداخله‌گری مشارکتی.....
۱۱۰.....	۲-۹-۳ سبک تسهیل‌گری.....
۱۱۳.....	۱۰-۳ بسترسازی سازمانی برنامه‌ریزی مشارکتی (سازمان‌های مردم‌نهاد).....
۱۱۴.....	۱-۱۰-۳ تاریخچه و مفهوم‌شناسی سازمان غیردولتی.....
۱۱۵.....	۲-۱۰-۳ ویژگی‌های بنیادی سازمان‌های مردم‌نهاد.....
۱۱۶.....	۳-۱۰-۳ انواع سازمان‌های غیردولتی.....
۱۱۷.....	۴-۱۰-۳ نگاهی به پیشینهٔ سازمان‌های غیردولتی در ایران.....
۱۱۸.....	۱۱-۳ جمع‌بندی.....
۱۱۹.....	خلاصه.....
۱۲۱.....	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم.....
۱۲۳.....	فصل چهارم. کاربرد برنامه‌ریزی مشارکتی در توسعهٔ روستایی و شهری.....
۱۲۳.....	هدف کلی.....
۱۲۳.....	هدف‌های یادگیری.....
۱۲۴.....	مقدمه.....
۱۲۴.....	۱-۴ برنامه‌ریزی مشارکتی در توسعهٔ روستایی.....
۱۲۴.....	۱-۱-۴ تعریف برنامه‌ریزی روستایی و فرایند آن.....
۱۳۰.....	۲-۱-۴ سیر تحول برنامه‌ریزی روستایی در ایران.....
۱۴۰.....	۳-۱-۴ تاریخچهٔ نظام برنامه‌ریزی مشارکتی در روستاهای ایران.....
۱۵۱.....	۲-۴ برنامه‌ریزی مشارکتی در توسعهٔ شهری.....
۱۵۶.....	۱-۲-۴ برنامه‌ریزی شهری با رویکرد مشارکتی.....
۱۵۷.....	۲-۲-۴ اولویت‌های برنامه‌ریزی شهری با رویکرد مشارکتی.....
۱۵۷.....	۳-۲-۴ معیارهای اجرایی برنامه‌ریزی شهری با رویکرد مشارکتی.....
۱۵۸.....	۴-۲-۴ وظایف راهبردی شهروندان در برنامه‌ریزی مشارکتی.....
۱۵۹.....	۵-۲-۴ شیوه‌های مشارکت شهروندان در طرح‌های توسعهٔ شهری.....
۱۶۲.....	۶-۲-۴ مزیت‌های مشارکت شهروندان در طرح‌های توسعهٔ شهری.....

۱۶۳	 سابقه مشارکت شهروندان در اداره امور شهرهای ایران
۱۶۵	 خلاصه
۱۶۶	 خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم
۱۶۹	 فصل پنجم. تجارب طرح‌های اجرایی برنامه‌ریزی مشارکتی در ایران و جهان
۱۶۹	 هدف کلی
۱۶۹	 هدف‌های یادگیری
۱۷۰	 مقدمه
۱۷۰	 ۱-۵ به‌کارگیری برنامه‌ریزی مشارکتی در طرح‌های منابع طبیعی
۱۷۲	 ۱-۱-۵ طرح حبله‌رود
۱۹۳	 ۲-۵ به‌کارگیری برنامه‌ریزی مشارکتی در توسعه روستایی
۱۹۳	 ۱-۲-۵ طرح خادم‌آباد
۲۰۹	 ۳-۵ تجارب مشارکت روستائیان در سایر کشورها
۲۱۷	 خلاصه
۲۱۸	 خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم
۲۱۹	 پاسخنامه خودآزمایی‌های چهارگزینه‌ای
۲۲۱	 منابع و مآخذ

پیشگفتار

مقوله مشارکت به عنوان واقعیتی اجتماعی - اقتصادی همواره با روند زندگی و سکونت جوامع بشری توأم بوده، اما در فرایند به کارگیری و نهادینه سازی آن در توسعه اجتماعی کم و بیش مورد بی مهری قرار گرفته است. در واکاوی موضوع مشارکت در تمدن و فرهنگ کهن این سرزمین به این نتیجه می رسیم که، هم زیستی، هم یاری و تعاون قدمت بسیار زیادی دارد. وجود مفهوم مشارکت در متون ادبی و اسطوره های این سرزمین، هم چون شاهنامه فردوسی، شاهد بر این مدعاست. در آغاز این اثر جاودانه فرهنگ فارسی در باب مردم و مشارکت آمده است:

چو زین بگذری مردم آمد پدید شد این بندها را سراسر کلید
سرش راست بر شد چو سرو بلند به گفتار خوب و خرد کار بند

از سوی دیگر در فرهنگ، آداب و رسوم، مناسبات اقتصادی جوامع محلی - قومی و در متون و تعالیم دینی این سرزمین به ویژه در آیات متعدد قرآن کریم بر ضرورت شورا و مشارکت تصریح می شود. برای اختصار ذکر دو آیه ۱۵۹ سوره آل عمران و آیه ۳۸ سوره شوری بسنده می شود که به تمامی مؤمنان تأکید دارد که در تمامی کارها و امور، مشورت انجام شود. بدین ترتیب همواره مشارکت، یاری گری، یاری، دوستی و معاضدت اجتماعی مورد تأکید قرار گرفته است.

این ذخایر فرهنگی - اجتماعی از مشارکت در بسیاری از موارد به پایداری نظام های اجتماعی نیز انجامیده است. برای مثال شواهد آن در نظام های زراعی ایران به شکل تعاون های سنتی با نام های هم چون صحرا یا حراثه دیده می شود که به گونه ای روحیه مشارکت طلبی افراد و گروه های مختلف اجتماعی را نشان می دهد و پیامد آن توسعه اجتماعی است.

مشارکت‌طلبی آحاد و گروه‌های اجتماعی با بروز تحولات اجتماعی-اقتصادی و به‌ویژه روند پرشتاب مدرنیزاسیون کمتر مورد توجه قرار گرفته و به‌گونه‌ای حتی در فضای خارج از این سرزمین و در نگاه اندیشمندان و برنامه‌ریزان توسعه در سایر جوامع پیشرفته نیز رسوخ پیدا کرده است.

روند به‌کارگیری مشارکت و نظریه‌پردازی در ادبیات توسعه به اولین دهه توسعه پس از جنگ جهانی دوم بازمی‌گردد که در واقع نظریه توسعه جامعه‌ای (community development) مطرح شد. به دنبال آن در اواسط دهه ۱۹۶۰ الگوهای تفکر و اقدامات نو سازی توسعه به سوی پیدا کردن راهکارهای دیگری تغییر جهت داد. موضوع اساسی این بحث علاوه بر توسعه فیزیکی، مقوله توسعه انسانی، یعنی ایفای نقش مؤثرتر مردم محلی و کنترل آن‌ها بر فرایند توسعه است، زیرا تجربیات وسیع در سطح جهانی، به‌خصوص در کشورهای در حال توسعه، حکایت از این داشته که رهیافت بالا به پایین در یافتن راه‌حل برای مشکلات جوامع از قبیل بیکاری، نابرابری، مهاجرت، تخریب منابع طبیعی و نابودی منابع تولیدی با شکست مواجه شده است. در واقع بستر سازی و نهادینه سازی مشارکت شامل دخالت مردم در فرایندهای تصمیم‌گیری، اجرای برنامه‌ها، شریک شدن در منافع حاصل از برنامه‌های توسعه و همکاری برای پیدا کردن ارزش منجر به گسترش بسیار توسعه می‌شود.

با این ادبیات مقدمات شکل‌گیری نظامی از برنامه‌ریزی به عنوان برنامه‌ریزی مشارکتی فراهم می‌شود. بدین ترتیب برنامه‌ریزی مشارکتی وسیله‌ای است برای بهبود کیفیت و اجرایی کردن برنامه‌ها و نیز توانایی کنترل بیشتر مردم بر زندگی خودشان است.

در این راستا و به منظور آشنایی دانشجویان با بنیان‌ها و اصول مشارکت در برنامه‌های توسعه و همچنین آگاهی از مفاهیم مشارکت و برنامه‌ریزی مشارکتی این کتاب در پنج فصل سازمان‌دهی شده است. در فصل اول مفهوم نظری مشارکت با طرح موضوعاتی هم‌چون تعریف مشارکت، دیدگاه‌های غالب اندیشمندان در باب مشارکت، سپس مقولاتی نظیر سوابق، فرایند و انواع مشارکت برحسب سطوح عملکردی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در فصل دوم مفهوم برنامه‌ریزی مشارکتی مورد طرح‌ریزی قرار گرفته است. بدیهی است در این فصل ابتدا موضوعاتی هم‌چون برنامه، برنامه‌ریزی و جایگاه مشارکت در برنامه‌ریزی و در ادامه نیز اصول و مراحل برنامه‌ریزی مشارکتی بررسی شده است. در این فصل نقدی نیز بر نظام برنامه‌ریزی در ایران با رویکردی مشارکتی انجام شده تا کاربرد برنامه‌ریزی مشارکتی در سرزمین ایران بیش از پیش روشن شود.

فصل سوم به تکنیک‌ها و فنون برنامه‌ریزی مشارکتی اختصاص دارد. زیرا بدون شناخت ابزارها و فنون دستیابی به برنامه‌ریزی مشارکتی غیرممکن یا با موفقیت کمتری روبه‌رو می‌شود. از این رو در این فصل سعی شده‌است تکنیک و روش ارزیابی مشارکتی و فنون مربوط به آن به تفصیل مورد بررسی قرارگیرد.

در فصل چهارم سعی شده‌است کاربرد برنامه‌ریزی مشارکتی در توسعه روستایی و شهری به‌عنوان بازتاب‌های کاربردی این گونه از برنامه‌ریزی در ایران مورد بحث قرار گیرد. علاوه بر آن با بررسی تاریخچه نظام‌های مشارکتی در ایران و نقد علمی آن به‌منظور دستیابی به الگوهای برنامه‌ریزی مشارکتی در فضاهای شهری و روستایی کشور مورد توجه واقع شده‌است.

در فصل پنجم که فصل پایانی کتاب را تشکیل می‌دهد، تجارب پژوهشی و اجرایی به‌کارگیری برنامه‌ریزی مشارکتی مورد کنکاش قرار گرفته است و تلاش گردیده است با ذکر برخی تجارب عملی برنامه‌ریزی مشارکتی در ایران، دانشجویان را با روش‌های پژوهشی و به‌کارگیری ابزارهای برنامه‌ریزی مشارکتی در عرصه عملی آشنا سازد.

در اینجا نگارندگان وظیفه خود دانسته‌اند که از زحمات بی‌شائبه همکاران خود در گروه علوم اجتماعی و به‌ویژه مدیر گروه، آقای دکتر ملکی، و همچنین همکاران ارجمند در مدیریت تولید مواد و تجهیزات آموزشی در دانشگاه پیام‌نور تشکر و قدردانی نمایند که بدون کمک و مساعدت آنان تحریر این گفتار فراهم نمی‌شد.

در پایان با فرض پذیرش کاستی‌های اولیه، امید است صاحب‌نظران دانشگاهی و سایر اندیشمندان حوزه علوم اجتماعی- اقتصادی با راهنمایی‌های ارزشمند خود ما را در چاپ بعدی یاری نمایند. پیشاپیش از بذل محبت کلیه همکاران دانشگاهی و کارشناسان اجرایی دستگاه‌های پژوهشی دولتی و غیردولتی بسیار سپاسگزاریم و پذیرای نظرات و پیشنهادهای این عزیزان از طریق آدرس ایمیل زیر خواهیم بود.

محمد عفتی

هیئت علمی مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی

اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی

Efati500@yahoo. Com

مصطفی طالشی

هیئت علمی دانشگاه پیام‌نور

Taleshi_mo@yahoo. com

M_taleshi@pnu. ac. ir

هدف کلی و یادگیری درس

برنامه‌ریزی مشارکتی یکی از شاخه‌های انواع برنامه‌ریزی اجتماعی- اقتصادی به‌شمار می‌رود. هدف از طرح درس برنامه‌ریزی مشارکتی در برنامه درسی رشته علوم اجتماعی (گرایش برنامه‌ریزی اجتماعی تعاون و رفاه) آشنایی با این نوع برنامه‌ریزی در جوامعی است که در جغرافیایی با سطوح مختلف محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی اسکان یافته‌اند و توانایی کافی برای مشارکت آگاهانه، همه‌جانبه و مستمر در فرایند تبدیل وضع موجود به وضع مطلوب را به‌دست آوردند.

از سوی دیگر هدف کلی در این درس درک مفاهیم مشارکت، برنامه‌ریزی مشارکتی و ابزارها و فنون برنامه‌ریزی مشارکتی است.

دستیابی به هدف فوق از طریق هدف‌های مرحله‌ای زیر امکان‌پذیر است:

۱. شناخت مفهوم مشارکت و دیدگاه‌های علوم اجتماعی در باب مشارکت؛
۲. اصول و مراحل برنامه‌ریزی مشارکتی؛
۳. شناخت تکنیک‌ها و فنون برنامه‌ریزی مشارکتی؛
۴. شناخت کاربرد برنامه‌ریزی مشارکتی در توسعه روستایی و شهری؛
۵. آگاهی از طرح‌های اجرایی مبنایی در باب به‌کارگیری برنامه‌ریزی مشارکتی در ایران.

فصل اول

مفهوم و مبانی نظری مشارکت

هدف کلی

هدف اصلی از این فصل بیان مفهوم نظری مشارکت، ابعاد و دیدگاه‌های موجود درباره مشارکت، سوابق، هدف‌ها و فرایندها و فرایند آن است. از سوی دیگر آشنایی با انواع مشارکت نیز از جمله هدف‌های اصلی از تدوین این فصل است.

هدف‌های یادگیری

دانشجویان پس از مطالعه این فصل قادر خواهد بود به موارد زیر پاسخ دهد:

۱. تعاریف متداول از مشارکت را بیان نماید.
۲. دیدگاه اندیشمندان علوم اجتماعی در باب مشارکت را توضیح دهد.
۳. دیدگاه‌های صاحب‌نظران توسعه در زمینه مشارکت را بیان کند.
۴. هدف‌های مشارکت را شرح دهد.
۵. انواع مشارکت را از دیدگاه‌های موضوعی توضیح دهد.
۶. فرایند مشارکت را شرح دهد.
۷. سوابق و مفاهیم مشارکت را تشریح کند.

مقدمه

در بازشناسی مفاهیم پایه مشارکت و کاربرد آن در برنامه‌ریزی اصولاً اولین گام تعریف مشخص و مدونی از مقوله مشارکت و به تعبیر علمای علوم اجتماعی - اقتصادی به

زبانی مشترک است تا براساس آن زیربنایی استوار به‌منظور بهره‌گیری آن در برنامه‌ریزی اجتماعی-اقتصادی جوامع فراهم شود.

در این فصل ابتدا تعاریف متداول از مشارکت و دیدگاه‌های بنیادی در مقوله نظریه‌پردازی مشارکت از نگاه اندیشمندان مورد توجه قرار می‌گیرد. سپس به‌منظور هدف‌مندی مقوله مشارکت، موضوعاتی هم‌چون سوابق و مفاهیم مشارکت، هدف‌های مشارکت، فرایند مشارکت و انواع مشارکت نیز بررسی می‌شوند.

۱-۱ تعاریف متداول مشارکت

مشارکت از نظر لغوی بر وزن مفاعلة یعنی شرکت دو جانبه افراد برای انجام دادن کاری است، همچنین شرکت کردن با هم و با هم شریک شدن نیز از جمله معانی آن در نظر گرفته شده است. مشارکت کلمه‌ای عربی بوده و از ریشه شرکت از باب مفاعلة است. معادل فارسی آن انبازی، همبازی، و همراهی است. مشارکت به معانی دیگری از قبیل، شریک شدن، همدست شدن در کاری، اجتماع حقوق مالکان متعدد در شیئی به نحوی که در آن همکاری اشاعه شود تعبیر گردیده است.

فرهنگ دهخدا (۱۳۷۹)، مشارکت را کلمه‌ای مأخوذ از عربی و معنای آن را شراکت و انبازی و حصه‌داری و بهره‌برداری می‌داند. در فرهنگ معین (۱۳۷۴) مشارکت معادل شرکت دادن، انبازی کردن و همچنین تعیین سود و زیان دو یا چند تن که با سرمایه‌های معین در زمان‌های مشخص به بازرگانی پرداخته‌اند، دانسته شده است. فرهنگ فارسی عمید (۱۳۷۷) مشارکت را شریک شدن و شرکت کردن با هم معنا نموده است. فرهنگ لازاروس مشارکت^۱ را نظامی می‌داند که در آن کارکنان یک بنگاه در سود و احیاناً مدیریت آن شریک باشند. دایرةالمعارف اجتماعی مشارکت را به معنی شرکت فعالانه انسان‌ها در حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و به‌طور کلی تمامی ابعاد حیات خود دانسته است.

آلن بیرو (۱۳۷۰) در فرهنگ علوم اجتماعی در تعریف مشارکت را این چنین بیان می‌کند: مشارکت به معنای یافتن سهمی در چیزی و سود بردن از آن سود یا در گروهی شرکت جستن و بنابراین با آن همکاری داشتن است. آدام اسمیت مشارکت را برومند کردن و قدرت بخشیدن

۳ مفهوم و مبانی نظری مشارکت

می‌داند. در تعریف دیگری از مشارکت آمده که مشارکت یک فراگرد است و نه یک فراورده و پیامد ساکن و ایستا، در این مفهوم مشارکت بر سه ارزش بنیادی تأکید می‌گذارد:

- سهم‌بودن مردم در قدرت و اختیار
- راه‌دادن مردم به نظارت بر سرنوشت خویش
- بازگشودن فرصت‌های پیشرفت به روی مردم یا طبقات زیرین جامعه

• با توجه به این ارزش‌ها، با مشارکت می‌کوشیم تا:

- شنیدن صدای دیگران آسان شود.
- حس مالکیت به‌وجود آید.
- حاشیه‌نشینی و انزواگزینی از میان برود.
- ناتوان نیرومند شود.
- فرهنگ سکوت در هم بشکند.

به عبارت دیگر مشارکت عبارت است از تقبل آگاهانه انجام دادن بخشی از امور در شکل همکاری از سر میل و رغبت به قصد بهبود زندگی اجتماعی، که سازمان‌دهی مناسب خود را نیز دارا باشد. تعاریف و مفاهیم مشارکت همانند توسعه بسیار مختلف است. گستردگی این تعاریف به حدی است که عده‌ای از صاحب‌نظران توسعه اذعان داشته‌اند که مفهوم مشارکت مانند مفهوم توسعه ابهامات زیادی دارد. از این رو تابه‌حال در شناخت مقوله مشارکت مفاهیم و تعاریف متفاوتی توسط صاحب‌نظران علوم اجتماعی-اقتصادی ارائه شده‌است، که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

میسرا (۱۳۷۴) از نظریه‌پردازان هندی مشارکت را رشد توانایی اساسی بشر از جمله شأن و منزلت انسانی مسئول‌ساختن بشر در باروری نیروی تصمیم‌گیری و عمل سنجیده و اندیشیده می‌داند. به نظر میسرا مشارکت دارای چهار بعد است:

- صیانت نفس؛
- درک نفس؛
- قدرت تصمیم‌گیری؛
- تسلط بر نفس.

الغنی (۱۳۷۲) مشارکت را در زمینه توزیع مجدد قدرت اقتصادی و سیاسی به نفع تهیدستان مورد توجه قرار داده است. به نظر او تهیدستان باید از طریق افزایش دسترسی به امکانات تولید (مشارکت اقتصادی) و با شرکت در تصمیم‌گیری‌ها از طریق

سازمان‌ها به انتخاب خود (مشارکت سیاسی- اجتماعی) و همچنین داشتن انگیزه و سهیم‌شدن در پاداش‌ها و منافع در امر توسعه مشارکت نمایند. رام. پی. یاداو (۱۳۶۵) می‌گوید: مشارکت مردم به معنای شرکت داوطلبانه و ارادی آن‌ها در فرایند توسعه است و این مشارکت را نمی‌توان از روی اجبار انجام داد. فرنچ لاز، جامعه‌شناس فرانسوی، مشارکت را جریانی می‌داند که طی آن دو دسته یا بیشتر در ایجاد طرح‌ها، خط‌مشی‌ها و تصمیمات متقابل بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و این تأثیر فقط به تصمیمات معدودی اطلاق می‌شود. سالیما عمر می‌گوید (۱۳۶۵) مشارکت مداخله مردم و قابلیت سیاسی- اجتماعی نظام‌وار در دستیابی به توسعه را با عدالت اجتماعی بیشتر، افزایش می‌دهد.

به اعتقاد آلموند و پاول (۱۳۸۰) فعالیت‌های مشارکت‌جویانه آن دسته از فعالیت‌هایی است که شهروند معمولی می‌کوشد از راه آن‌ها بر سیاست‌گذاری اعمال نفوذ کند. آرتشاین نیز مشارکت را نوعی توزیع مجدد قدرت قلمداد می‌کند که به سبب آن شهروندانی را که از فرایند سیاسی و اقتصادی کنار گذاشته شده‌اند، قادر می‌سازد تا به تدریج به شکل گسترده‌ای مشارکت نمایند. پاتریک (۱۳۷۴) مشارکت را برانگیخته‌شدن حساسیت مردم و در نتیجه به معنی افزایش درک و توان آنان برای پاسخگویی به طرح‌های توسعه و نیز به معنای تشویق ابتکارات محلی می‌داند. گاتوتتری، مشارکت را فرایند عمومی، یکپارچه، چندگانه، چندبعدی و چندفرهنگی دانسته که هدف آن کشاندن مردم به ایفای نقش در همه مراحل توسعه است.

اوکلی و مارسدن (۱۹۸۷) نیز مشارکت را در مفهوم گسترده‌اش این چنین تعریف می‌نمایند: مشارکت در مفهوم گسترده‌اش به معنی برانگیختن حساسیت مردم و نتیجتاً به معنی افزایش درک و توان روستائیان برای پاسخگویی به طرح‌های توسعه و نیز به معنای تشویق ابتکارات محلی است. برخی نیز مشارکت را به معنای شرکت داوطلبانه و ارادی افراد در فرایند توسعه تلقی می‌کنند. فرایندی که دربرگیرنده تصمیم‌گیری، اجرا، بازنگری و ارزش‌یابی است. با توجه به تعریف فوق می‌توان مشارکت را این‌گونه تعریف کرد:

مشارکت عبارت است از تقبل آگاهانه و شرکت مؤثر و فعال همه افراد یک جامعه برای دستیابی به هدفی خاص است. براساس این تعریف مشارکت دارای اصول

مفهوم و مبانی نظری مشارکت ۵

- و ارکانی است که بایستی در فرایند مشارکت مردم در طرح‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای مورد توجه واقع شوند. این اصول به شرح زیر است:
- مشارکت باید دربرگیرنده شرکت فعال همه افراد یا اکثریت مردم در فعالیتی خاص باشد.
 - مشارکت باید ارادی با میل و رغبت باشد، نه با زور و اجبار. در واقع مشارکت باید آگاهانه و داوطلبانه باشد.
 - مشارکت افراد در واقع باید مبتنی بر آگاهی افراد مشارکت‌کننده باشد، یعنی افراد بایستی از قبل به پروژه، هدف‌ها، مقاصد، مزایای پروژه آگاهی کامل داشته باشند.

۱-۲ دیدگاه‌های موجود درباره مشارکت

از لحاظ کاربردی، نقش و اهمیتی که مشارکت در توسعه داشته به پیدایش دو دیدگاه عمده درباره مشارکت انجامیده است. دیدگاه اول مربوط به وجه ابزاری آن و دیدگاه دیگر به هدف نهایی بودن توسعه ارتباط دارد.

- **مشارکت به مثابه ابزار و وسیله:** طرفداران این دیدگاه عقیده دارند که مشارکت ابزار و وسیله توسعه است و عمدتاً برای دستیابی به هدف‌های پروژه‌های توسعه روستایی به کار گرفته می‌شود. این دیدگاه دارای ویژگی‌هایی به شرح زیر است:
 - دستیابی به هدف‌های پروژه از خود مشارکت مهم‌تر است و فی‌نفسه مشارکت مورد نظر نیست.
 - این دیدگاه بیشتر بر بسیج و سازمان‌دهی مردم محلی نظر دارد و دولت‌ها نیز از این زاویه به مشارکت و نهادهای مشارکتی می‌نگرند.
 - مشارکت عملی کوتاه‌مدت و زودگذر تلقی می‌شود.
 - مشارکت در این دیدگاه تنها شکلی ابزاری و انفعالی دارد. در واقع بیان‌گر حالت و نهاده در طرح‌های توسعه است. (اوکلی ومارسدن، ۱۹۸۹)
- **مشارکت به مثابه هدف توسعه:** این دیدگاه نقطه مقابل دیدگاه اول است. از این دیدگاه مشارکت نتیجه و سرانجام کار و امری اجتناب‌ناپذیر در توسعه است. هدف عمده مشارکت از این دیدگاه توانمندکردن مردم برای دخالت مستقیم در توسعه

است. این دیدگاه، مشارکت واقعی، فعال و پویایی را در نظر دارد که مردم را در جهت ایفای نقش در فعالیت‌های توسعه توانمند می‌سازد. (کلانتری: ۱۳۷۴)

پیش از تبیین این رویکرد ضروری است به بیان مفاهیم اساسی مشارکت در تعالیم و آموزه‌های دینی اسلام پرداخته شود.

مشورت به مفهوم تبادل آرا و افکار به‌منظور دستیابی به تصمیم صواب یا صواب‌تر، یکی از وظایف حکومت اسلامی و کارگزاران نظام دینی است. از سوی دیگر با توجه به مباحث نظری مقوله شورا، اهتمام فرهنگ سیاسی اسلام به نقش افراد و جامعه در تعیین سرنوشتشان به‌خوبی آشکار می‌شود. بنابراین مشورت و شورا به مفهوم تضارب آرا و اختیار از اصحاب خود برای رسیدن به نظر صواب یا احسن (سجادی، ۱۳۸۲: ۱۱۹) خود زمینه‌های جدی مشارکت را در جامعه دینی فراهم می‌سازد (کلانتری، ۱۳۹۰: ۵۱).

قرآن کریم که مهمترین و معتبرترین منبع برای دریافت احکام و موازین شرعی است. یکی از امتیازات جامعه اسلامی را حرکت و عمل بر پایه مشورت، تبادل نظر و تصمیم‌گیری جمعی دانسته و بر آن تأکید کرده‌است. در آیات متعددی بر ضرورت شورا توجه شده و بدان تصریح می‌شود که برای رعایت اختصار به ذکر این دو آیه پرداخته می‌شود. «... و در کارها با آنان مشورت کن». (آل عمران/۱۵۹) «... و مؤمنان کارشان را با مشورت انجام می‌دهند». (شوری / ۳۸) در هر دو آیه به صراحت هر چه تمام اصل را مطرح گشته و از پیامبر اکرم (ص) روایت شده‌است تا در کارهای اجتماعی و تصمیم‌گیری‌های عمومی بر پایه شورا و مشورت با دیگران عمل کند (مرتضوی، ۱۳۸۸: ۱۲۶).

به‌طورکلی می‌توان گفت که مشارکت عمومی مردم در توسعه اقتصادی- اجتماعی از جمله مفاهیم عامی است که از زوایای مختلف دارای تلقی‌ها و برداشت‌های متفاوتی شده‌است. اما نقطه اشتراک تمامی دیدگاه‌ها در این تعریف کلی نهفته است که مشارکت عامل اساسی و تعیین‌کننده در ترویج فرایند رشد در تمامی جوامع بشری اعم از توسعه‌یافته و در حال توسعه به‌شمار می‌رود. به‌عبارت دیگر مشارکت عمومی چیزی نیست که دیدگاه‌های مختلف با آن برخورد منفی یا حذفی داشته باشند و قبول آن به‌عنوان ارزشی برای همه در پیشبرد برنامه‌ها از بدیهیات به‌شمار می‌رود. لیکن نوع نگرش به مقوله مشارکت و اجزای تشکیل‌دهنده و مکانیزم آن است که ماهیت واقعی آن را تشکیل می‌دهد.

از دیدگاه نظری، مشارکت اقدام سازمان‌یافته‌ای برای حصول دستاوردهای عینی است که باعث تشدید و تهییج فعالیت‌های مشارکتی در جامعه می‌شود. گرچه مشارکت

۷ مفهوم و مبانی نظری مشارکت

مقوله‌ای اجتماعی است که از عمل جمع ناشی می‌شود، منافع فردی افراد مشارکت‌کننده در قالب هدفی ملموس و اجتماعی ایجاب می‌کند که چنانچه جز این اتفاق بیفتد، به علت نفع‌نبردن اکثریت جامعه و نظرات اقلیتی ممتاز، از مشارکت به مفهوم واقعی دور نشویم. مشارکت کانالی است که از طریق آن مردم در تصمیم‌گیری‌های مربوط به مراحل مختلف فعالیت جامعه و نهادهای اجتماعی نقش مؤثری ایفا می‌کنند. از سوی دیگر موضوع اصلی آن برخورد با قدرتی است که به وسیله عده‌ای از افراد بر عده‌ای دیگر و یا توسط بعضی طبقات بر طبقات دیگر اعمال می‌شود، زیرا توزیع نابرابر قدرت همواره تحت‌تأثیر ارزش‌های فرهنگی و ایدئولوژی‌هایی شکل می‌گیرد که قشربندی‌های اجتماعی را توجیه می‌نماید و از تقسیم مسئولیت‌ها و وظایف رسمی جلوگیری می‌کند و غالباً نشان‌دهنده کنترل نابرابر بر وسایل تولید و دارایی‌هاست. براساس این نظر مشارکت را می‌توان به این صورت تعریف کرد.

مشارکت اگر دارای پایه‌های مردمی باشد، شخصیت متکی‌به‌خود و روحیه تعاون را در جامعه ایجاد می‌کند. یک گروه منجمم هنگامی که با مشکل روبه‌رو می‌شود و به صورت جمعی آن را از سر راه بر می‌دارد، حس اعتماد به نفس و غرور و اطمینان به توانایی‌های گروهی باعث حرکت مؤثر می‌شود. به طور کلی مشارکت یعنی سهم‌شدن در تصمیم‌گیری توسط کسانی که این تصمیم‌گیری در مورد آن‌ها مؤثر است و حوزه فعالیت محلی جایی است که مشارکت مستقیم در آن امکان‌پذیر است و شخص می‌تواند از موفقیت‌آمیز بودن دخالت مستقیم در برنامه‌ریزی حس رضایت داشته باشد.

۱-۲-۱ دیدگاه اندیشمندان اجتماعی در مورد مشارکت

«براساس نگاه اندیشمندان علوم اجتماعی مقوله مشارکت عملی اجتماعی است و بر رابطه‌ای متقابل استوار است. بدین ترتیب در قلمرو مباحث جامعه‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی قرار می‌گیرد. کنش اجتماعی هم به اعمالی گفته می‌شود که عامل یا فرد با توجه به انتظارات افراد دیگر آن را انجام می‌دهد. از این رو چنین ویژگی‌ای در فضای اجتماعی این عمل (مشارکت) قابل بررسی است. شرایط و فضای اجتماعی که مختص نظام اجتماعی است و شرایط و فضایی که مختص افراد است. به عبارت دیگر جامعه‌شناسان معتقدند که برای شناخت کامل و درست کنش اجتماعی می‌بایست در گام اول عوامل و پارامترهای اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی فضای بیرونی، که بر کنش

فرد تأثیر دارند، شناسایی شود. در گام دوم عواملی که مربوط به فرد و از نظر فردی مهم هستند باید مورد بررسی قرار گیرند. (عفتی: ۱۳۷۱)

چنانچه به نظریات جامعه‌شناسان در زمینه کنش اجتماعی نگاهی داشته باشیم همواره دو تعریف به‌عنوان مبنای تئوریک در مقوله مشارکت قابل توجه است. نخست تعریفی از ماکس وبر است که کنش اجتماعی را به شیوه ذهنی بیان می‌کند و برحسب معیارهای درونی افراد است و دیگری تعریفی است از امیل دورکیم که شاید بتوان آن را عینی نامید که در برابر تعریف نخست قرار می‌گیرد. زیرا این تعریف خصوصیت اجتماعی کنش را از طریق فشارهایی را که از خارج بر کنش افراد اعمال می‌شود تعیین می‌کند. به عبارت دیگر برای تجزیه و تحلیل کنش اجتماعی (مشارکت) دو دیدگاه تئوریک وجود دارد. گروه اول برخی کنش اجتماعی را براساس انگیزه‌ها و عوامل درونی تعیین و تفسیر می‌نمایند و گروه دوم افرادی را که دیدگاهی اجتماعی دارند و عوامل بیرونی و محیطی را عامل اصلی در شکل‌گیری اعمال و رفتار انسانی به حساب آورده‌اند، تفسیر می‌کنند.

• **عوامل فردی مؤثر بر مشارکت:** مشارکت از نظر فرد دارای دو جنبه است. اول این‌که چه انگیزه‌هایی فرد را ترغیب به انجام عمل می‌نماید. به عبارت دیگر چه نیات و انگیزه‌هایی (محرک‌ها) در افراد موجب می‌گردد تا آن‌ها به‌طور فعال در امری مشارکت نمایند، فقدان چنین انگیزه‌هایی را می‌توان مانع عمل مشارکت به حساب آورد.

- دوم این‌که فرد چقدر به عمل مورد مشارکت آگاهی دارد و چه میزان عدم‌آگاهی او به این عمل موجب خودداری او از شرکت در آن می‌گردد. برای تبیین چنین مسئله‌ای می‌توان از تئوری‌های موجود در زمینه کنش اجتماعی سود جست. ماکس وبر، جامعه‌شناس آلمانی، در تبیین کنش اجتماعی معتقد است که عمل آدمی شامل تمامی رفتارهایی است که فاعل کنش برای آن معانی ذهنی قائل است. به عقیده او کنشی اجتماعی است که عامل کنش به آن‌ها اعتقاد دارد و براساس این ارزش‌ها اقدام به عمل می‌نماید. (عفتی: ۱۳۷۱)

- علاوه بر تئوری ماکس وبر در زمینه‌های انگیزه‌های عمل اجتماعی می‌توان از تئوری‌های دیگری که در این زمینه وضع گردیده و سعی در تبیین کنش‌های اجتماعی براساس خصوصیات و ویژگی‌های فردی و درونی افراد دارند کمک

گرفت. تئوری مبادله از جمله این تئوری‌هاست که اساس آن بر دادوستد و بده‌بستان امور مادی و غیرمادی بنا شده‌است. اموری که پایه نظام اجتماعی قلمداد می‌شود. این نظریه‌ها که متأثر از تئوری یادگیری و نظرات مدیران روان‌شناسان تجربی است که کنش‌های افراد را با استفاده از اصل پاداش و مجازات قابل کنترل و تغییر می‌داند. براساس این دیدگاه واکنش‌های هر فرد برحسب اصل پاداش و مجازات صورت می‌گیرد، یعنی فرد از آن جنبه‌هایی که به مجازات می‌انجامد اجتناب می‌کند.

- جیمز فریزر، انسان‌شناس معروف، در سال ۱۹۱۹ به‌صورت مشخصی به تحلیل سازمان‌های اجتماعی از دیدگاه مبادله پرداخته است. از نظر وی با توسل به انگیزه‌های اقتصادی یا مادی افراد در جامعه می‌توان الگوهای اجتماعی مختلف را تبیین نمود. علاوه بر آن، این تئوری با استفاده از برخی اصول اساسی رفتارگرایی معتقد است که:

- اولاً: موجودات در هر وضعیتی رفتاری از خود بروز می‌دهند که بیشترین پاداش‌ها و کمترین مجازات را در بر داشته باشد. ثانیاً: موجودات رفتارهایی را تکرار می‌کنند که در گذشته به پاداش انجامیده است. ثالثاً: موجودات در وضعیت‌های مختلف رفتارهایی را تکرار می‌کنند که در شرایط مشابه پاداشی مشابه به همراه داشته است. از دیدگاه این نظریه انگیزه جنبه فردی و خصوصی دارد، هر چند که ممکن است فرهنگ نیز در آن سهمی داشته باشد و انگیزه عمدتاً برای کسب کالاهای خواستنی، لذت و دسترسی به رضایت خاطر در نهاد انسان نهفته است. نظریه‌پردازان این دیدگاه معتقدند که اگر رضایت متقابلی حاصل نشود هیچ نوع کنش اجتماعی متقابل صورت نخواهد گرفت، به همین سبب هر فرد برای دستیابی به سود باید بهایی بپردازد. معمولاً بها را علاوه بر پاداش‌های بالقوه کوششی می‌دانند که برای جلب رضایت به کار می‌رود (ادیبی انصاری: ۱۳۵۸).

- علاوه بر آن، این نظریه بر نوع کنش اجتماعی مبتنی بر اراده نیز تأکید و اعتقاد دارد که رفتارهای روزمره به‌صورت پاسخی به خواش‌ها و محاسبات فرد در نظر گرفته و بدین‌گونه برای افراد تا حد خیلی زیادی حق انتخاب قائل می‌شود. براساس این دیدگاه هر قدر فرهنگ مسلط باشد باز هم فرد از حق انتخاب برخوردار است. از میان آرا و نظریات موجود در زمینه مبادله نظریات جرج هومنز در چند دهه اخیر